

LEN NIE MLČAŤ

J U R A J S V O B O D A

POKUS O PRAVDIVÚ
AUTOBIOGRAFIU
NA POZADÍ TRAGIKOMICKÝCH
DEJÍN SVETA

Vydavateľstvo
Spolku slovenských spisovateľov

JURAJ SVOBODA

LEN NIE
MLČAŤ

POKUS O PRAVDIVÚ
AUTOBIOGRAFIU
NA POZADÍ TRAGIKOMICKÝCH
DEJÍN SVETA

Copyright © Juraj Svoboda 2019
Cover desing © Jana Satková 2019

© Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, spol. s r. o., Bratislava
<http://www.vsss.sk>, e-mail: vsss@stonline.sk

Dielo vzniklo s finančnou podporou Literárneho fondu

VYDAVATEĽSTVO
SPOLKU SLOVENSKÝCH SPISOVATEĽOV
spol. s r. o.

Juraj Svoboda: Len nie mlčať
Zodpovedná redaktorka Zuzana Huďová
Obálku graficky spracovala Jana Satková
Sadzba Jana Satková
Tlač P+M Turany
Druhé vydanie
Printed in Slovakia

ISBN 978-80-8202-090-1

„KTO NEPOZNÁ PRAVDU, JE HLUPÁK,
KTO JU ZATAJUJE, JE ZLOČINEC.“

BERTOLD BRECHT

Ď A K U J E M

VLADOVI LIPTAIOVI,
MARTINE SVOBODOVEI,
INŠPIRÁTOROVI A RADCOVI ŠTEFANOVI FEJKOVI,
KAMILE SZELEYOVEI,
SONI HUSOVSKÉJ
A ANNE ADAMOVIČOVEJ.

RUKOPIS VZNIKOL S FINANČNOU
PODPOROU LITERÁRNEHO FONDU.

PREDSLOV

Juraj Svoboda bol za celý svoj dlhý, tvorivý život súčasníkom, kolegom, spolupracovníkom a často i veľmi dobrým osobným priateľom mnohých osobností dramatického sveta našej kultúry a umenia, ktoré už nie sú medzi nami. Predurčilo ho k tomu jeho mnoho-ročné pedagogické pôsobenie a najmä práca režiséra v divadle, ale aj v televízii a rozhlase, teda v tzv. technických dramatických umeniach, ktoré od ich počiatkov na Slovensku formoval ako ich spoluzakladateľ. Učil na Vysokej škole múzických umení v Bratislave, na Akadémii umení v Banskej Bystrici, na stredných umeleckých školách a režíroval hádam vo všetkých divadlách na Slovensku. Jeho viac ako 50-ročná osobná skúsenosť a pamäť má horizontálnu i vertikálnu dimenziu, keďže sa dostal do kontaktu s celými generáciami tvorcov dramatického umenia a na výchove niekoľkých sa spolupodieľal. Ba osud to zariadil tak, že mu dal okúsiť pocit nie nepodobný pocitu rodiča, ktorý prežil vlastné dieťa. Bolo mu súdené o hercoch a režiséroch, ktorých ako pedagóg vychoval, napísať aj ich posmrtné portréty po uzavretí ich celoživotného diela (tri diely knižných medailónov *Dali nám viac ako (sme) si mysleli*, Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2006, 2016).

Ktovie ako u Juraja Svobodu vzklíčila a dozrela myšlienka napísať už o iných, ale o sebe. Hoci vždy písal aj o sebe. Viac či menej bol prítomný v každom z tých vyše 100 portrétov, v každom životnom príbehu, ktorý zaznamenal. Netvoril neosobné encyklopedické heslá ako typické kompiláty naštudovaného a povrchné poznaného. Sprítomnil živé ľudské bytosti, ako ich poznal z osobného styku, najmä však z osobnej spolupráce, na ktorú je režisér dramatického diela bytostne odkázaný.

Každému autorovi vlastných pamätí je jasné, že v takomto životnom (inventúrnom) opuse nemá zmysel písať iné než pravdu a len čistú pravdu. Už v samotnom názve knihy sa nachádza, ba nalieha vo zaznieva akýsi imperatív: len nemlčať! Len nehovoriť nepravdu,

tak by azda mohol znieť jej pomyselný podtitul. Samotný obsah tejto autobiografie pôsobí pocitom dôveryhodnosti, autenticity, evokuje až akúsi dôvernosť a intímnosť v autorskej výpovedi. Svoboda vo svojich pamätiach imanentne zdôrazňuje a reflektuje umelecké aspekty svojho pôsobenia v slovenskom a českom dramatickom umení a z tohoto zorného uhla hodnotí jeho vývin a dejiny, doplňujúc tak naše poznanie o originálne informácie, ktoré sa nedajú získať z kníh, ale iba od súčasníkov, aktérov týchto dejín. Na druhej strane sa nezrieka ani pohľadu na dramatického umelca (režiséra, herca, dramaturga, scénografa) ako na občana, pretože dramatické umenie je umenie s najsilnejšou a časovo neodkladnou spoločenskou väzbou, spojenou s očakávaním verejnosti, že v dramatických dielach prezentujú tvorcovia aj morálne, ideové či spoločensko-politické postoje.

Silnou stránkou Svobodových úvah a pamätí je aj otvorené prezentovanie jeho postojov k veľkým zlomovým udalostiam v spoločensko-politickej oblasti, ktoré vo svojom živote zažil mnohokrát. Neskôr, ako tvorivý umelec, bol postavený aj pred úlohu reflektovať ich, reagovať aj nesúhlasom či protestom, ktorý v jednom prípade, v čase tzv. normalizácie, znamenal na určitú dobu aj zákaz jeho pôsobenia v divadle. Nielen ako umelec, ale aj ako občan – teda nielen v dopadoch na umenie, ale aj na bežný život – môže porovnávať a konfrontovať znaky a prejavy totalitných režimov, ale aj demokracií rôzneho typu: od Masaryka cez Havla až po nepersonifikovaný liberalizmus súčasnej doby.

Juraj Svoboda je kultúrne dvojdomý, zaradil sa do kontextu oboch národných kultúr, najmä slovenskej, ale i českej. Narodil sa v Opave v prvej Československej republike, no podstatnú časť svojho života prežil na Slovensku. Akýsi pocit fantómovej bolesti a hľadania svojho domova aj pod Tatrou, nad ktorou sa blýska, aj v zemskom raji to na pohľad, je pochopiteľný a autor ho ani neskrýva. Osobné zaujatie a nostalgiu cítiť práve v pasážach s česko-slovenským kontextom, nepochybne aj preto budú čitateľsky atraktívne.

ŠTEFAN FEJKO

1. DIEI

ZEMSKÝ RÁJ
TO NA
POHLED

NAMIESTO ÚVODU

Keď ma 30. decembra 1933 položili ako novorodenca medzi šesť čerstvo narodených dievčat, povedal lekár mojej šťastnej mamičke, že budem mať rád ženy a že budem alkoholik, pretože v „šnúre“ budem oslavovať narodeniny, Silvestra i Nový rok. Nereagoval som. Neskôr to prvé platilo v plnej miere, v druhej predpovedi sa lekár, chvalabohu, zmýlil.

Nie o tom budú nasledujúce riadky, hoci by bolo príjemné písať o múdrych, spoľahlivých i obetavých ženách, ktoré som stretol v ťažkých chvíľach života a ich povzbudzovaním som dosiahol v umeleckej a pedagogickej činnosti to, čo som dosiahol. Aj o tom bude aspoň stručná zmienka v rámci potreby charakterizovať oblasť záujmu v sledovanom životopise. Hlavným cieľom však bude zmapovať dejiny, ktorými som ako pešiak kráčal a ktorých oficiálnu interpretáciu som si overil množstvom cennej literatúry, pozorným sledovaním dobových a najmä retro dokumentov v televízii, ktoré hodnotili predchádzajúcu dobu inak, doplňujúc históriu o fakty našej generácii dlho zatajované. Aj môj pôvodne „nezáujem“ o politiku nahradilo poctivé skúmanie a hodnotenie takpovediac „na vlastné oči“ všetkého, čo som za tie dlhé roky požehnaného života prežil na vlastnej koži. Netajím, že nasledujúce riadky sú vážnym pokusom vypovedať čitateľovi pravdu o tom, čo bolo zaužívanou lžou, čo bolo neprístupné otvárať pod diktátom príslušnej moci.

Obnažením faktov, udalostí a s tým súvisiacich situácií chcem usvedčiť politiku a politikov, ktorí neboli iba „panskými huncútmí“ (politika = panské huncútstvo; pozn. autora) z odpornej špinavosti. V hojnej miere platilo a platí, že sa politika neraz plietla do kultúry, komplikovala jej čistotu a dokonca hrozila jej zánikom.

AKÁ BOLA MOJA MLADOSŤ

Bol som hravé dieťa, dokonca ešte aj vtedy, keď som sedel v školských laviciach. Medzi moje stále hračky patrili jednoduché kocky, ktoré v mojej fantázii tvorili električkový park. Za sieť električkových koľajníc poslúžili vzory na koberci v spálni, po ktorých striedavo jazdili električky č. 1, 2 a 3. Presná kópia olomouckej električkovej siete.

Často som chodieval oteckovi oproti na stanicu a stával som vedľa vodiča jednoduchých električiek ovládaných veľkou kľukou. Doma mi na to poslúžil kávový mlynček a moje napodobňovanie zvuku idúcej a zastavujúcej električky. Rád som chodil pozerat vlaky z nadjazdu pri hlavnej stanici. Sprievod mi robila stará mama, ktorá mi zakaždým musela odpovedať na moju zvedavú otázku: „Kam súprava vagónov mieri?“ Raz, keď už tých otázok bolo priveľa, stará mama unavene precedila cez zuby: „Do Tramtárie.“ A ja som sa doma chválil, že som videl rýchlik, ktorý išiel až do Tramtárie.

Rád som počúval rádio, väčšinou hudbu. Malá debnička Telefunken mi spočiatku, a to hovorím číru pravdu, robila problém: Kde sú tí ľudia, čo hovoria, celý ten orchester? Vari nie v tom rádiu? Často som počúval športové prenosy, ktoré len cez zvukovú stopu vzbudzovali pozornosť a vlastnú predstavu. Tak v prvom závode automobilov na brnianskej dráhe som doslova očami skladal svoju predstavu o jeho priebehu. Dodnes si pamätám, že v roku 1946 v poslednom kole predbehol Angličan Whiteheade dosiaľ vedúceho francúzskeho závodníka Etancelina. Až v päťdesiatych rokoch prišla televízia!

Alebo taký telefón! Keď som chcel niekde zavolať, najprv som musel osloviť ústredňu, kde sedela živá spojovateľka, ktorá vás nechala niekedy čakať pridlho. V telefóne to škrčalo, zvuk sa často vytrácal.

Vonku sme sa s partiou dievčat a chlapcov hrávali „Škatule, škatule, hýbte sa!“ a s výskotom menili svoje miesta pri stromoch. S mojím menovcom, ktorého otec bol stolár, sme si vytvorili v množstve drevených dosiek skrýšu, ktorá obsahovala rôzne tajomstvá: drobné mince, ozdobné gombíky, skielka... Neskôr sme si utvorili s dievča-

tami dvojice manželov, vo všetkej počestnosti sme si „boli verní“ pri skrývačke alebo hre na policajtov a zbojníkov.

Učenie na základnej (vtedy sa hovorilo ľudová) škole mi šlo ľahko – všetky štyri triedy som mal samé jednotky. V tretej triede sa nám chlapcom pootvorila nová tajomná komnata. Unisono sme sa zaľúbili do našej triednej učiteľky s dlhými vlasmi a nádhernými očami. Obklopená toľkou oddanosťou vychovala z nás kamarátov, ktorí v každej situácii boli jej strážnymi anjelmi a rytiermi. Nepomohlo to. Keď sme nastupovali do štvrtej triedy, Eliška Pelíšková sa nám vydala a odsťahovala do iného mesta.

Za protektorátu sa museli na gymnázium robiť dve skúšky: jedna ako na mešťianku a po jej zvládnutí druhá – na gymnázium. Nič si z tých dní nepamätám, iba poradie: na mešťianku som bol v skúške šestnásty, na gymnázium dokonca štvrtý. A v príme som začal so štyrmi trojkami!

Štúdium bolo poznačené atmosférou vojny. Vtedy na začiatku takmer nepatrne, postupne sa však vývoj vo svete odrazil aj v škole. Spomínam si, ako sme my, primáni, zviadli nerovný boj so sextánmi v bitke s gaštanmi. Za nerozhodného stavu sa prirútil sám riaditeľ s niekoľkými členmi profesorského zboru. Na druhý deň dovedol jeden z najhorlivejších pedagógov do našej primánskej triedy troch najmocnejších sextánov, museli sa položiť na prvé lavice a pedagóg im udelil niekoľko poriadnych rán trstenicou! Mala to byť výstraha pre budúce dni, ktoré však doniesli ešte hrozivejšie príbehy... Išlo o to, aby sme všetci prežili.

Koncom vojny sme si do školských lavíc sadali vždy so želaním preletu amerických bombardérov nad Olomoucom, strategickým bodom k docieleniu oblasti severomoravského regiónu s dôležitým priemyslom.

Ak sa objaví v čase asi o 10.30 hodine na vrcholnej plošinke chrámu sv. Václava nemecký vojak s ďalekohľadom v ruke, je isté, že v priebehu niekoľkých minút spustia všetky sirény v meste a okolí vlnovitú, monotónnu melódiu, ktorá pre všetkých znamená jedno jediné: ihneď sa uchýliť do úkrytov.

Polívkovovo gymnázium (podľa známeho botanika Františka Polívku) malo v útrobach dosť miesta pre žiakov všetkých tried a tiež profesorský zbor. Tam sme iba počúvali dunenie letky mieriacej na severovýchod. Silná posádka Wehrmachtu a elitných jednotiek SS v Olomouci neprovokovala. Dávnejšie spoznali, že sú dôležitejšie objekty k ničeniu ako syrečkáreň alebo odevné závody. Po prelete sme sa vracali do tried, no stále častejšie nás posielali z krytu domov.

Ešte v zimných mesiacoch (začiatkom februára) sa však nad Olomoucom strhla letecká bitka, pri ktorej bol zostrelený americký liberátor. Z nízkej hmly sa vynorili tri padáky. Keďže to bolo blízko nášho bydliska, mohol som túto, pre nás mladých nevidanú udalosť vidieť bez ohrozenia celkom zblízka. Nemcom sa hodilo demonštrovať svoju „silu“ a tak poviazaných letcov (nevedno, či len časti pôvodnej posádky liberátora) viedli pod hlavňami pušiek mestom. Dodnes si pamätám tie tváre: bledý pilot nízkeho vzrastu so sklopeným zrakom, mladý vysoký člen posádky s viditeľnou obavou o svoj život (Nemci už dávno porušovali štatút zajatca) kížal pohľadom a môj zrak sa stretol s jeho vydesenými očami, ktoré rýchlo uhli. Ten tretí, černocho, rozosmiaty od ucha k uchu, akoby si pospevoval a ignoroval akékoľvek nebezpečenstvo. Hrdina či nešťastník? O osude tých troch nebolo ani chýru. Príhoda však žila medzi nami veľmi dlho.

V lete roku 1944 sme na chalupe zbierali strieborné hliníkové pásy, ktoré spojenci zhadzovali, aby rušili výkonnosť nemeckých radarov. Naša tetuška nám vzrušene opisovala núdzové pristátie nemeckého ľahkého lietadla, z ktorého vyskočil veľmi mladý pilot. Padák dopadol na lúčku lemujúcu usporiadaný rad domčekov v ríši pokoja a mieru.

Nikdy, za celú existenciu tejto pôvabnej kolónie, nev kročila na jej územie cudzia noha vojaka. Ani po prvej svetovej vojne, ani pri anexii Československa v roku 1938 nemeckými vojskami, ani v roku 1945 pri oslobodzovaní sovietskou armádou, ani v roku 1968 okupantskou armádou piatich spriatelených armád. Ani v mieri tam nijaký vojak necvičil. Možno sa tam čaká na UFO z vesmíru?

Po návrate z prázdnin roku 1944 sme síce nastúpili do školských lavíc, ale program výučby bol redukovaný a rozčlenený na dve smeny. V tú jeseň sme sa dozvedeli smutnú správu: jedného člena profesorského zboru zatkleo besniace gestapo a nik, ani len riaditeľ, ktorý udržiaval aké také vzťahy s nadriadenými (po oslobodení bol neprávom obvinený z kolaborácie), o ňom nič nevedel.

No a ja som v tých časoch takmer privedil infarkt mojej drahej mamičke udalosťou, ktorá mohla naozaj zle skončiť. Spolu s kamarátom sme sa bili dlažbobnými kockami s nemeckými rovesníkmi Fredym a Cuncim. Boje zúrili a neutíchali. Pozoroval nás istý muž s tvárou potkana, ruky vo vrecku raglánu, tváril sa, že ho súboj baví. Nevšimli sme si, kedy odišiel. Asi po štvrthodine zastal pred naším domom, kde sa boj odohrával, Mercedes so šoférom a nemeckým oficerom v čiernej uniforme s páskou hákového kríža. Gestapo! Udanie znelo: rozkrádajú majetok Veľkonemeckej ríše. Pamätám, že som na mieste ostal sám. Bledá mamka v okne. Gestapák (asi to bol ešte človek) sa na mňa pozrel, uškrnul sa, povedal niečo ako schweinerai a nasadol do auta. Až keď auto odišlo, roztriasli sa mi kolená. Keby ma mamička zbila, bol by som radšej, ale takto tíško plakať, to bolo to najhoršie, čo sa mi mohlo prihodiť. Uprosil som ju, aby ocovi nič nepovedala.

Otec denne dochádzal do Loštíc, mestečka vzdialeného štyri zastávky osobným vlakom, kde vykonával funkciu aktuárskeho tajomníka. S mojím najlepším kamarátom sme našich otcov veľmi radi čakávali na stanici, otec to nemal rád, neskôr mi vysvetlil, že sa na stanici robia razie a gestapo si nevyberá prostriedky, nemá ohľad na nejaké zvedavé deti. Tak sme od návštev hlavnej stanice upustili.

Jeseň toho roku bola nevlúdna, drsná, s častými hmlami. Spomínam si na jedno ráno, keď sme s mamkou išli Smetanovými sadmi ku krajčírovi. Z hmly sa vynorila skupina zajatcov, vedená ozbrojenými nemeckými vojakmi. Pozeral som do tých tvárí, kráčali pomaly, s hlavami hore, nepokorení, hrdí, mnohí sa na malého chlapca usmiali, iste si spomenúc na svoje deti kdesi ďaleko. Ešte dlho som sa otáčal, mamka mi nebránila, mala porozumenie, veď už som tie-

to veci chápal, hoci od mnohého ma moji drahí rodičia do tých čias ušetrili.

V škole sa častejšie skracovali hodiny na úkor rovnako častých preletov, ale aj náletov. Pri neďalekom Přerove sa strhla jedna z najväčších tragédií, bitka lietadiel na našom území, pričom zomrelo aj veľa civilistov. Posledné neslobodné Vianoce sme strávili v širokom rodinnom kruhu. Rodičia i príbuzní sa s obavami pýtali, dokedy táto doba vytrhnutá z kĺbov normálnosti bude prinášať napätie, obavy, straty na životoch...

Po Novom roku sme chodili do skleníkov orientálnych rastlín v spomínaných Smetanových sadoch. Raz do týždňa po úlohy, ktoré každý z nás riešil doma, často na poslednú chvíľu, lebo to, čo sa dialo vonku a už nie ďaleko, bolo oveľa dôležitejšie a, prečo to nepovedať, príťažlivejšie. Mamka sa čím ďalej viacej bála o otca, lebo ten následkom obmedzených spojov prespával v mieste pracoviska a pripravoval u dobrých ľudí náš pobyt v čase príchodu frontu. Riskovať život v meste, ktoré esesáci vyhlásili za vojnovú pevnosť, za sústredenú obranu proti židobolševikom, ktorí si trúfli na vyvolený národ, zaisťujúci veľkú budúcnosť, nebolo možné. Naše gymnázium sa stalo skladištom zbraní, všade sa stavali barikády, nejazdila mestská doprava, vlaky dávali prednosť dovozu vojnového materiálu.

Nemci svoje „stiahnutie do vopred pripravených“ pozícií mysleli naozaj vážne. A tak sme sa koncom apríla roku 1945 dvomi nákladnými autami (neveľkými) premiestnili do nového, dočasného domova – Loštíc.

NEPREMOŽITEĽNÝ HERKULES

Vo svojej dobe bol jedným z najuznávanejších silákov sveta. Ako dorastajúci chlapci sme sa s jeho menom stretli práve v Olomouci, kde sme navštevovali ľudovú školu. Frištenký bol vo februári 1944 zatknutý gestapom, keď pricestoval do Prahy na schôdzu zápasníc-

keho zväzu. Dostal sa do väzenia práve v Olomouci, kde bol odsúdený na niekoľko mesiacov za finančnú podporu českého odboja. Na súde však všetko dopadlo dobre. Chýbali priame dôkazy o jeho spojení s odborármi. Iróniou osudu mu pomohlo, že gestapo pri zatýkaní zabilo muža, ktorému pravidelne odovzdával peniaze. Keďže oslobodzujúci rozsudok sa dostal do novín i rozhlasu, mali sme možnosť aspoň čiastočne sa zoznámiť s týmto ojedinelým géniom v zápasi.

Stal sa pre nás vzorom odvahy, sily a tiež vlastenectva. Zatiaľ čo naši kamaráti Cunci a Fredy chodili do Hitlerjugendu, ktorý mal dôkladne prepracovaný systém vo výchove Hitlerových detí, my sme po zrušení Sokola boli ponechaní ulici. Neviem, kto priniesol medzi nás ten nápad, že po vzore Frištenského budeme medzi sebou zápasíť a takto naplňať naše chlapčenské sny a túžby. Ale až na gymnáziu sme organizovali turnaje medzi triedami, nepriamo vzdávajúc hold výnimočnému človeku. Až v roku 1956, keď dostal titul zaslúžilého majstra športu, sme sa dozvedeli o jeho schopnostiach a zásluhách. Život legendárneho zápasníka nebol ľahký. Pre zápasenie najprv prišiel o prácu, záver jeho života poznačilo nacistické väzenie a komunistické znárodňovanie.

Najslávnejší česko-slovenský zápasník sa narodil ešte za Rakúsko-Uhorska 18. mája 1879 v Křečhoři pri Kolíne v poľnohospodárskej rodine. Začal sa učiť za kováča, nakoniec sa stal mäsiarom. Pracoval v Brne, kde navštevoval aj miestny Sokol a atletický klub Hellas. Svoje prvé medzinárodné stretnutia vyhral v 21. roku svojho života, bolo to v grécko-rímskom zápasi, ale aj vo vzpieraní a v hode diskom. Majstrom krajín koruny českej v grécko-rímskom zápasi sa stal prvý raz v roku 1902, o rok neskôr dosiahol titul majstra Európy. Zápasením sa začal živiť a obišiel so svojimi siláckymi turné celý svet. Majstrom Európy sa stal naposledy v roku 1929, keď mal 50 rokov. Zomrel 6. apríla 1957 v Litovli.

Vo veľkej sále novorenesančného besedného domu v Brne (má tam pamätnú tabuľu, ktorú som v roku 1968 videl a prečítal), sa vo februári roku 1904 zišli najväčší siláci z Čiech a Moravy k nezvyčaj-